

ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО
В УКРАЇНІ

СУЧАСНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ,
СТРАТЕГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ

2
ТОМ

ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІР
ГАЛУЗЕВИХ ЗАСАД
ФУНКЦІОНУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ

70

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ

СУЧАСНИЙ СТАН,
ВИКЛИКИ,
СТРАТЕГІЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Монографія

*За загальною редакцією
академіка НАН України
Ю. С. Шемшученка
та академіка НАПрН України
О. В. Скрипнюка*

2
ТОМ

ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІР ГАЛУЗЕВИХ ЗАСАД ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2019

Рецензенти

О. Л. Копиленко

д.ю.н., проф., академік НАН України

А. Є. Конверський

д.ф.н., проф., академік НАН України

Авторський колектив

Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, В. П. Андрущенко, В. О. Антонов,
К. А. Бабенко, І. М. Берназюк, О. М. Вінник, В. В. Волинець,
А. П. Гетьман, Р. Ф. Гринюк, В. А. Дерезь, С. А. Дроботов, С. І. Іщук,
Т. Є. Кагановська, Н. М. Пархоменко, В. Ф. Сіренко, В. М. Скрипнюк,
І. В. Спасибо-Фатєєва, В. В. Сухонос, В. А. Устименко,
М. О. Теплюк, О. І. Ющик

Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: У 3 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка / Т. 2: Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. Київ: Вид-во "Юридична думка", 2019. 588 с.

ISBN 978-617-665-030-0

ISBN 978-617-665-044-7 (Т. 2)

У другому томі монографії на концептуальному рівні досліджено адміністративно-правові, цивільно-правові, економічні та соціогуманітарні аспекти формування громадянського суспільства. Особливе місце відведено проблемам забезпечення синхронного розвитку громадянського суспільства і держави, демократії та управління, модернізаційно-трансформаційним процесам, що відбуваються в Україні. Серед ключових проблем громадянського суспільства отримали висвітлення питання економічного базису, власності та розвитку ринкових відносин. Приділено увагу сурогатним формам громадянського суспільства, як-то злочинність, корупція, механізмам і шляхам їх подолання. Окреслено стратегічні напрями розвитку громадянського суспільства в сучасних умовах.

Розрахована на політиків, державних службовців, науковців, викладачів та аспірантів, усіх, хто цікавиться процесами демократизації та модернізації громадянського суспільства в Україні.

УДК 342.1

ПЕРЕДМОВА

Пропонований другий том "Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні" монографії "Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації" присвячено 70-річчю створення Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Його авторами є провідні науковці нашого інституту, інших академічних інститутів та закладів вищої освіти України.

Серед багатогранних проблем становлення та розвитку громадянського суспільства в цьому томі досліджено його адміністративні, цивільно-правові, економічні, кримінально-правові та соціогуманітарні аспекти. У цьому полягає новаторство і системність пропонованого дослідження.

Становлення громадянського суспільства в Україні за роки її незалежності виявило як певні успіхи, так і проблемні аспекти його розвитку. Практично жодне зі стратегічних економічних питань, як-то: економічний прогрес, забезпечення енергетичної незалежності, підвищення рівня життя громадян, прорив інноваційних технологій, рівноправне входження до світового ринку, вирівнювання імпортно-експортного балансу, зменшення частки сировинного експорту і фінансова стабілізація тощо не вирішені і по сьогодні. Це можна пояснити причинами як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Але саме громадянське суспільство, його інститути виявилися не на висоті розв'язання зазначених проблем економічного характеру, а також недостатньо спроможними, щоб сприяти реалізації інтересів громадян, захищати у разі потреби їх права, охороняти права, свободи людини. Крім того, в розвитку громадянського суспільства посилюються такі негативні тенденції, пов'язані, зокрема, з функціонуванням його сурогатних форм, як економічна корупція, зростання злочинності, в тому числі організованої, наркоманії тощо.

Усвідомлення необхідності посилення ролі громадянського суспільства та перенесення уваги на проблеми його модернізації прийшло після Революції гідності, анексії Росією Криму та війни на сході України. Інтелектуальне осмислення процесів, що відбуваються в країні та навколо неї на світовому рівні, і перспектив розвитку переконує, що подолання системної кризи в усіх сферах можливе завдяки прогресу громадянського суспільства. Це переконання

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

РОЗДІЛ 1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І СУЧАСНА ДЕРЖАВА: ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ

1.1. Громадянське суспільство і держава в Україні у вимірі прогресу, свободи та права	8
1.2. Проблеми забезпечення синхронізації розвитку громадянського суспільства і правової держави	33
1.3. Функціональний контекст взаємодії громадянського суспільства і правової держави	50
1.4. Правова культура громадянського суспільства та забезпечення його взаємодії з інститутами сучасної держави	64
1.5. Сучасна модернізація українського суспільства: проблеми теорії і практики	93
1.6. Громадянське суспільство як сегмент національної безпеки Української держави	158

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІКА І РИНКОВІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Економічна основа громадянського суспільства	190
2.2. Громадянське суспільство і власність	242
2.3. Правові засади функціонування громадянського суспільства в економічній сфері	256
2.4. Громадянське суспільство і публічно-приватне партнерство: правові аспекти взаємодії	293
2.5. Екологічні права людини в національному та міжнародному законодавстві	360

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТІЇ І УПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Демократія як універсальна система взаємовпливу держави і громадянського суспільства	378
3.2. Політична участь в умовах громадянського суспільства: правове забезпечення та перспективи розвитку	428
3.3. Сучасне громадянське суспільство і форми та напрями участі його інститутів у державному управлінні	441
3.4. Контроль і суспільний інтерес у сучасних умовах	489
3.5. Громадянське суспільство і контроль в Україні та зарубіжний досвід: форми здійснення, проблеми правового забезпечення та реалізації	512
3.6. Злочинність як сурогатна форма громадянського суспільства	550

ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК СУРОГАТНА ФОРМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Згідно Конституції Україна є «суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1)¹. Проте, далеко не завжди громадяни України можуть скористатися базовими складовими демократичної та соціально-правової державності: високим рівнем соціального захисту, повноцінною реалізацією прав та свобод, а також відчуттям держави як такої, що створена для тебе. У цих умовах істотно зростає рівень бідності та правового нігілізму громадян, що не може не тягнути за собою потужного сплеску злочинної діяльності. Єдиною справжньою перепорою на шляху до реалізації такого сценарію стають інститути розвиненого громадянського суспільства², яке, утім, не слід ідеалізувати, адже воно може мати як позитивний, так і негативний потенціал.

Загалом громадянське суспільство можна визначити як «продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання»³. Таке визначення дозволяє зацентрувати нашу увагу на головній ознаці громадянського суспільства – його незалежності від держави. Така незалежність може бути як повною (демократія), так і частковою (в умовах недемократичних політичних режимів). Водночас держава завжди намагалася приборкати громадянське суспільство і підпорядкувати його своїм інтересам.

Історія такої боротьби проходить крізь тисячоліття, адже інститути громадянського суспільства зародилися ще в стародавні часи в Греції та Римі. Особливо гострою така боротьба була в Середньовіччі. Іноді перемогу одержувала держава (розгром лицарських релігійних орденів на кшталт тамплієрів), іноді – громадянське суспільство (підпорядкування середньовічних міських республік Венеції, Генуї, Флоренції інтересам цехових ремісницьких корпорацій та купецтва).

---

¹ Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141

² Ярмиш О. Громадянське суспільство і злочинність / О. Ярмиш // Право України. – 2014. – № 4. – С. 137–139.

³ Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2015. – С. 84.

В Нові часи переважна більшість європейських країн поступово переходять до демократичних стандартів соціально-політичного життя. Це не могло не позначитися на рівні розвитку громадянського суспільства. Зокрема, в Англії та Франції інститути громадянського суспільства активно перетворюють державу на механізм, що обслуговує їхні інтереси.

Утім процеси інтернаціоналізації XIX століття були штучно перервані різноманітними диктаторськими режимами в XX столітті. В умовах же, коли держава стала намагатися реалізувати або свої власні інтереси, або інтереси закладених в ній ідеократичних потенціалів, роль громадянського суспільства починає звужуватися: забороняються політичні партії та рухи, істотно обмежуються права профспілок. І єдиною сферою, яка наполегливо намагається відстояти певну автономію від держави, стає злочинне середовище. Саме там встановлюються свої правила поведінки, за якими повинні жити члени злочинних угруповань країни.

Класичним прикладом такої ситуації стала Італія (точніше один з її регіонів – Сицилія).

Як відомо, на початку XX століття цей острів став відомим завдяки існуванню такої системи соціальних відносин як мафія⁴, в основу якої було покладено три принципи: існування хрещеного батька, вендета та омерта.

При цьому, наявність хрещеного батька була викликана не стільки християнськими, скільки економічними мотивами: сицилійці здебільшого, були бідними, а, отже, потребували економічної підтримки, яку могли дати заможні люди. Саме останні ставали хрещеними батьками бідних селян і, відповідно, отримували можливість впливати на життя своїх хрещеників, у т.ч. й залучати їх до злочинної діяльності.

Вендета, або принцип кривавої помсти передбачав обов'язок відомстити за нанесену образу або за порушення «кодексу честі». При цьому, як зазначав прокурор м. Палермо у 1921 р.: «Вендета вчиняється варварським, диким,

---

⁴ Лисовский Ю. П. Мафия / Ю. П. Лисовский // БСЭ : в 30 т. / [ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др.]. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969–1978. – Т. 15: Ломбард – Мезитол. – 1974. – С. 518.

злочинним способом, із засідки, за допомогою бритв, ножів, зброї, отрути, відтинання голови, придушення. Причому трупи піддаються нарузі, їх обливають керосином та підпалюють або спотворюють найжахливішим чином, для того, щоб всі пізнали жахливу міць мафії»⁵.

На думку більшості дослідників, такі «ушкодження» робилися навмисно задля донесення відповідної «інформації» до пересічних сицилійців. Зокрема, камінь у роті жертви означав, що вона порушила закон мовчання. Якщо ж на грудях вбитого знаходили його відрубану руку, то це послання означало руку крадія у мафії. Відрізані статеві органи означало гвалтівника, який замахнувся на дружину одного з мафіозі. Досить цікавим був сигнал, який виражався у зажатих в руках очах покійника. Згідно нього, така людина позначалася не стільки як ворог, скільки як гарний стрілець, котрий, утім, слугує неправій справі.

Вендета, на відміну від будь-якого іншого вбивства, вчиненого з міркувань помсти, мала ще один негативний аспект, який стосувався не стільки способу вбивства, скільки ставлення до цього акта. Річ у тому, що «вбивство з міркувань помсти» фактично було своєрідним «правом» месника, тоді як вендета – обов'язком, незалежно від особистого ставлення вбивці до вчинюваного ним злочину.

Закон омерта під страхом смерті забороняв видавати поліції членів мафіозних угруповань або викривати злочини останніх⁶. При цьому, омерта стосувалася не лише мафіозі, а й пересічних жителів острова. Закон мовчання був потужним засобом, на якому трималася влада мафії.

В результаті на острові з'явилася приказка: «На Сицилії три уряди: Рим, регіональний уряд і мафія. Але мафії необхідно беззаперечно підкоритися або померти»⁷.

Структура мафії нагадує родину, яку називають «коска» (у перекладі означає селеру, артишок або латук), яка об'єднує групу, в котрій рідні елементи

---

⁵ Гулар Д. История мафии / Дидье Гулар [пер. с англ.]. – М. : Ассоц. «Альфа-интер» : ИПЦ «Крутицкий», 1991. – С. 14. – (Известные уголовные дела).

⁶ Лисовский Ю. П. Цит. праця.

⁷ Полькен К. Кто не молчит, тот должен умереть: факты против мафии / Клаус Полькен, Хорст Сцепоник ; [пер. с нем. А. М. Сулова]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Мысль, 1988. – С. 26.

зв'язані між собою немов листя селери, що зростають на одному стеблі. На чолі коски стояв камп'єрі – великий орендар, який здавав земельні ділянки у суборенду як пересічним сицилійцям, так і членам мафії («піччоті»): куратоло (тим, хто має свій інтерес), гвардаспалле (охоронцям) та солдатам (рядовим бійцям). Дії двох та більше коск (братство) координував соврасанте – верховний. Група «братств» очолювалася «капо» («голова»), якого, залежно від ступеня близькості називали «дон» або «дядько».

Діяльність мафії відповідала певному кодексові, який мав лише п'ять пунктів.

1. Члени мафії взаємно допомагають один одному, яким би не був характер цієї допомоги.

2. Будь-яке посягання на одного із членів мафії, незалежно від форми посягання, є посяганням на всіх; за нього слід відомстити за будь-яку ціну.

3. Члени мафії зобов'язуються повністю коритися вищестоящим керманичам.

4. Коли потрібно здійснити правосуддя, то члени мафії повинні звертатися не до органів влади, а до самої мафії. Саме вона судить, виносить вироки і виконує їх.

5. Якщо хтось, незалежно від причини, видасть імена членів організації, його та членів його родини можна вбити ким завгодно і коли завгодно⁸.

Наприкінці XIX ст. розпочалася масова еміграція італійців до США. Приблизно у 1860 р. була створена перша мафіозна організація на північноамериканському континенті – «Чорна рука», основним заняттям якої став рекет. Проте після того, як 18 грудня 1917 р. Конгрес США, під тиском протестантських релігійних верств, прийняв XVIII поправку до Конституції, згідно якої «виготовлення, продаж чи перевезення спиртних напоїв у межах країни, довіз їх до Сполучених Штатів і всіх територій, що підлягають їхній

---

⁸ Гулар Д. Цит. праця. – С. 12.

юрисдикції, як і вивіз звідти з метою вжитку»⁹ заборонявся, мафія стала заробляти ще й за рахунок бутлеггерства – контрабанди спиртних напоїв (віскі).

В 1930-1931 рр. в США тривала т.зв. «Кастелламарезська війна», яка завершилася перемогою лідера злочинного угруповання вихідців з сицилійського міста Кастелламаре дель Гольфо – дона Сальваторе Маранзано. Саме він у 1931 р. оформив американську мафію – «Коза Ностра» (у перекладі – «Наша справа»).

За свідченням колишнього мафіозі Дж. Валачі, «Коза Ностра» поділяється на сім'ї, котрі управляють окремими територіями. До таких територій відносяться Бостон, Буффало, Чикаго, Клівленд, Детройт, Канзас-Сіті, Лос-Анджелес, Ньюарк, Новий Орлеан, Нью-Йорк, Філадельфія, Пітсбург і Сан-Франциско. Водночас, такі центри розваг як Маямі та Лас-Вегас (до приходу до влади Ф. Касто – і Гавана) є своєрідними «вільними територіями», відкритими для будь-якої сім'ї¹⁰.

Ця система склалася незадовго до «Кастелламарезської війни», коли на зустрічі в Атлантик-Сіті у 1929 р. знаменитий Аль Капоне запропонував врегулювати відносини та протиріччя між членами американської мафії. Саме на цій зустрічі були узгоджено наступне:

1. Американські банди мафії об'єднуються за зразком вітчизняної сицилійської мафії в єдиний союз, який віднині повинен мати назву «Коза Ностра» («Наша справа»).

2. «Сім'ї» мафії утворюються з окремих банд.

3. Кожну «сім'ю» очолює дон, яких віддає накази підлеглим йому капо.

4. Вже на цій конференції «Коза Ностра» відводить окремим «сім'ям» райони їхньої діяльності, недоторканність кордонів яких необхідно суворо дотримуватись.

5. Союз «Коза Ностра» очолює верховна рада, до якої входять усі дони – очільники «сімей» мафії. Ця рада залагоджує усі конфлікти та протиріччя.

---

⁹ Конституції зарубіжних країн : навч. посібник / [авт.-упоряд.: В. О. Сergyгін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; ред. В. О. Сergyгін]. – Харків : ФІНН, 2009. – С. 342.

¹⁰ Маас П. Исповедь мафиози: история Джозефа Валачи, рассказанная им самим / Питер Маас ; [пер. с англ. М. Бруханова]. – М. : Московский рабочий, 1991. – С. 28–29.

6. Спільна робота з гангстерами, що не належать до «Коза Ностра» є не лише можливою, але й необхідною задля того, щоб поставити під контроль останньої весь американський злочинний світ. Проте при цьому, за будь-яких обставин, «Коза Ностра» зберігає за собою керівну роль.

7. У «Коза Ностра», так само, як і в сицилійській мафії, діє омерта¹¹.

Фактично те ж саме розповів і Дж. Валачі. Зокрема, за його словами, сім'єю управляє керівник, якого називають «капо» (бос). За ним йде субкапо (помічник боса). Їм підпорядковані капорежиме або лейтенанти, які очолюють режиме – команди «солдатів» мафії¹². Особлива роль належить і радникові капо – консігліорі, без попередньої поради якого, капо, як правило, не вчиняє жодних злочинних дій.

У вересні 1931 р. С. Маранзано та ще близько сорока впливових мафіозі з різних кутків США були вбиті. До влади прийшла людина, яка перетворила «Коза Ностра» в могутній злочинний синдикат – Сальваторе Луканія, більш відомий під іменем Лакі Лучано. Саме йому «Коза Ностра» завдячує ще чотирма основоположними принципами, які були покладені в основу злочинного бізнесу цього союзу:

1. Завжди май під рукою доброго адвоката.

2. Ніколи не вчиняй жодного акту насильства проти державного службовця, адже це тягне за собою дуже тяжке покарання, а також тому, що така акція породжує небезпеку активних дій поліції на усій території Сполучених Штатів.

3. Постійно сплачуй податок на прибуток.

4. Не довіряй нікому, окрім мафіозі¹³.

Фактично і сицилійська, і американська мафія в своїй діяльності керувалася власними правилами і мала власну структуру, яка утворилася без будь-якого державного втручання. Саме тому їх можна визначити як своєрідний злочинний сурогат громадянського суспільства...

---

¹¹ Полькен К. Цит. праця. – С. 68–69.

¹² Маас П. Цит. праця. – С. 29.

¹³ Полькен К. Цит. праця. – С. 79.

В Росії, де держава зайняла домінуюче становище ще з часів правління Івана III Великого (1462–1505 рр.), громадянське суспільство у повному обсязі не існувало ніколи, хоча селянська община та козацтво з часом могло перетворися у щось на кшталт громадянського суспільства. Утім, козацтво було позбавлено такого потенціалу у XVIII ст., коли Катерина II, з одного боку, знищила українські козацькі утворення – Гетьманат та Військо Запорозьке, а з іншого – залучила козаків Війська Донського до державної служби, перетворивши їх, фактично, на своєрідний поліцейський корпус. У XX ст., в результаті реформ П. Столипіна, була ліквідована община. Саме за цих умов склалася парадоксальна ситуація, коли держава переобрала на себе значну частину влади, що до цього реалізовувалась інститутами громадянського суспільства. Відомий російський публіцист М. Калашников з цього приводу зазначив, що росіяни «звикли молитися на державу. Вона для нас – усе. І саме це стає першопричиною російських лих»¹⁴. Саме тому, в умовах тоталітаризації суспільства роль громадянського суспільства стали переобирати на себе злочинні угруповання, наявність яких має багатомісячну історію.

Історія тюремного світу царської Росії говорить нам про те, що арештанти в місцях позбавлення волі ділилися на касти-стани. Його ж еліту в другій половині XIX ст. складали так звані «івани», які трималися особливої компанії, підтримували один одного і фактично були необмеженими володарями каторги; розпоряджалися життям і смертю. Одночасно вони були «законодавцями», «суддями» й «катами», виносили і приводили у виконання «вироки».

Загальним, об'єднуючим чинником для «іванів» було те, що вони походили з категорії так званих «бродяг», які являли собою найбільш професійну частину злочинного світу. Своє прізвисько бродяги отримали за те, що, не маючи постійного місця проживання (або ж приховуючи його при арешті) і ухиляючись від реєстрації, отримували можливість неконтрольованого поліцією пересування по країні, займаючись при цьому вчиненням крадіжок, грабежів і розбоїв.

---

¹⁴ Калашников М. Вперед в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – С. 279. – (Великие противостояния).

Особливе ставлення до цієї категорій осіб, як до небезпечних злочинців, видно і з того факту, що лише на протязі 1860–1867 рр. владою Російської імперії було засуджено 6 094 «бродяг»¹⁵.

Створивши для себе виняткове становище у в'язниці, «бродяги» мали величезний моральний вплив на інших засуджених. Особливо великим був їхній вплив на новачків тюремного життя з числа молодих, недосвідчених арештантів, адже саме «бродяги» вводили арештанта в курс тюремного життя і психологічно мирили людину з її новим становищем. Будь-які питання арештантського життя з їхнього боку знаходили грамотне і зрозуміле тлумачення, а їхня філософія і багатий життєвий досвід в місцях позбавлення волі заспокоювали і залучали до себе людей, котрі вперше опинилися у в'язниці і перебували від цього у стані сильного душевного хвилювання і, навіть, відчаю.

Всі ці якості, а також оптимізм «бродяг» у поглядах на майбутнє, вселяли молодим і недосвідченим арештантам відчуття упевненості і спокою, викликали з їх боку повагу і прагнення до наслідування цим людям.

Із середовища «бродяг» виникла й самоназва сучасних лідерів кримінального світу – т.зв. «законників», «законних злодіїв тощо. Річ у тому, що словосполучення «бродяга-законник» вживалося при описі побуту і звичаїв російської тюремної громади XIX століття. «Бродяга-законник» добре знав не тільки закони Російської імперії, а й способи ухиляння від них. Не менш кваліфіковано «законник» розбирався і в законах тюремної громади. «Бродяга-законник» тлумачив ці закони і консультував інших арештантів.

Значний вплив на формування тюремної общини надав традиційний, общинно-патріархальний життєвий уклад російського народу, адже більшість тюремного населення тих часів становило селянство. Засуджені до позбавлення волі селяни, по можливості, везли з собою на поселення, у в'язницю або на каторгу дружин, дітей і весь свій домашній скарб.

---

¹⁵ Остроумов С. С. Преступность и ее причины в дореволюционной России : [монография] / С. С. Остроумов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 16.

Ті ж, хто з яких-небудь причин, був позбавлений можливості забрати з собою родину, вливалися в загальну тюремну артіль.

Артільні, общинні засади, настільки характерні для селянської Росії, в умовах місць ув'язнення трансформувалися в таке специфічне явище, як тюремна община.

Тюремна община для «бродяг» та інших звичних злочинців була сурогатом сім'ї, вона заміняла їм батька й матір, сестер і братів. Тільки в тюремній общині «бродяги» та інші професійні злочинці могли реалізувати себе як члени соціуму.

Жовтневий переворот 1917 р. і глибока економічна й політична криза влади призвели до різкого падіння рівня життя населення, а громадянська війна та атеїстична політика, яку проводили більшовики, спричинили масове падіння моральності й кризи духовності росіян. Відбулася масова криміналізація населення.

Саме тоді й виявилось, що злодійство і розбій перестали бути тільки професією «бродяг».

У тюремному світі як у краплі води відображалися всі події, що відбуваються в суспільстві того періоду. Настала криза влади і у старих тюремних в'язнів – «бродяг», адже серйозну конкуренцію їм склали нові сили, молоді й зухвалі, ті, хто не визнавав ніяких законів і ніякої влади, окрім влади сили. Такі злочинці часто отримували назву «жигани». Високий же ступінь політизації суспільства, який торкнувся і кримінального світу, знайшов своє вираження в тому, що будь-яка протиправна діяльність розцінювалася злочинними авторитетами нової формації як форма протидії «державі робітників і селян». Відбулася політизація і злочинних «законів», за якими жила тюремна еліта. Тепер кожен член общини не мав права служити в армії, працювати, займати громадські чи інші адміністративно-розпорядчі посади, в тому числі і в місцях позбавлення волі. Тим самим «жигани» та їхні лідери набули статусу «ідейних» злочинців. Свою діяльність вони підносили як вираження незгоди і протест проти радянської влади. Особливо яскраво це виявлялося в такому явищі як політичний бандитизм. Такі злочини вчиняли особи, які постраждали від нової влади або були

незадоволені нею. Політичні мотиви цих людей миттєво перетворювалися на кримінальні форми вираження.

Звісно, їм було далеко до рівня Б. Савинкова, бойові загони якого «вчиняли напади на виконкоми, кооперативи, склади, пускали під укіс поїзди, вбивали радянських працівників»¹⁶, їм було далеко. Проте й вони, багато в чому, шкодили радянській владі.

Лідерами таких бандитських угруповань дуже часто були представники колишньої еліти Російської імперії – т.зв. «благородні».

Говорячи про бандитизм, слід звернути увагу і на те, що в період революції і громадянської війни злочинці з «благородних» і професійні злочинці нерідко діяли разом. В основному це стосувалося грабіжників (для інших кримінальних «спеціальностей» потрібними були досвід, знання, довга практика, якої «колишні» не мали). Бойові офіцери вміло розробляли плани операцій, добре володіли зброєю (нерідко – прийомами рукопашного бою), відрізнялися самовладанням, сміливістю, не боялися ризикувати життям. Підкуповувало злочинців і те, що в злочинне середовище колишні дворяни привносили своєрідні уявлення про честь, зберігали особливу манеру говорити і триматися, що називається, «з шиком»; вони також були привабливими для злочинного середовища як осколки «красивого життя» (яку завжди цінували професійні злочинці).

Однак такий союз тривав не дуже довго.

Саме біле офіцерство виробляє в цей період і культивує в середовищі своїх підручних ряд жорстких установлений-законів: не мати майна та сім'ї; якщо ж є рідні, відмовитися від них; за жодних обставин не працювати, жити тільки злочинним ремеслом; не брати зброї з рук влади, не служити в армії (зрозуміло, для колишнього білогвардійця ставав ворогом кожен, хто йшов служити ненависній Совдепії зі зброєю в руках); не брати участі в жодних політичних акціях нової влади, не підтримувати їх (у т.ч. будь-які революційні свята, мітинги,

---

¹⁶ Поляков Н. Савинков перед советским судом / Н. Поляков // Неотвратимое возмездие : по материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / [Семенов Ю., Хомченко В., Поляков Н. и др.] ; под ред. С. С. Максимова и М. Е. Карышева. – [2-е изд., доп.]. – М. : Воениздат, 1979. – С. 50.

демонстрації, вибори в органи адміністрації, вступ до комсомолу тощо). І далі в тому ж дусі.

Приблизно в цей же час виникає одне з найважливіших понять, яке живе і в сучасному кримінально-арештантському співтоваристві – «пацан». Звичайно, слово «пацан» було відомо і до описуваних нами подій, але виключно в середовищі простонародному. Так зневажливо гукали – і гукають досі – підлітків, хлопчаків.

Але в злочинному середовищі слову «пацан» надається зовсім інший зміст. «Пацан» – це справжній злочинець, той, хто зберігає всі закони і традиції злочинного світу.

Саме в роки розгулу безпритульних банд, очолюваних «колишніми», і виник цей термін. Малолітки називалися «пацанами», ватажки банд – «паханами» (кримінальними «батьками» хлопчаків). Таким чином, і слово «пахан», відоме ще серед «уркаганів» дореволюційної Росії, набуло додаткового смислового відтінку.

Білогвардійці привнесли в кримінальний світ також вимоги жорсткої військової дисципліни. Молодші беззаперечно підкорялися старшим, невиконання наказів яких каралося смертю (як на фронті у воєнний час). Потрапивши в банду, людина не могла самотійно піти з неї. Це розцінювалося як дезертирство і теж каралося фізичним знищенням відступника.

У 1926 р. в кримінальне законодавство була запроваджена ст. 59 – «Особливо небезпечні злочини проти порядку управління», яка, поміж іншим, була спрямована проти політичного бандитизму. Її поява значною мірою послужила причиною краху «білогвардійського криміналу». Перш за все це відштовхнуло від «колишніх» основну масу «босяків», які і без того були незадоволені спробами «буржуїв» верховодити в кримінальному середовищі. Раз за бандитизм передбачалася смертна кара, босяки вирішили зайнятися менш небезпечними промислами – крадіжками, пограбуваннями тощо.

До середини – кінця 1920-их років зміни відбулися і в середовищі безпритульних. Основна їх частина (завдяки зусиллям нової влади) відійшла від злочинного світу і адаптувалася в новому суспільстві. Ті ж, хто не порвав з

криміналом, значно підросли, так би мовити, «оперилися». Молодим, агресивним хлопцям стало не до вподоби, що ними керують «дворяни». Хотілося самим спробувати влади, стати на чолі, повести за собою.

Усе це призвело до того, що влада стала повертатися в руки «бродяг», які виявилися більш досвідченими і згуртованими лідерами злочинного світу, аніж «жигани». До «бродяг» приєдналися й інші потомствені професійні злочинці з багатим дореволюційним минулим, що не бажали змінювати багатовіковим арештантським традиціям, звичаям і законам¹⁷.

Як справедливо зауважує дослідник цього періоду історії злочинного світу С. Кузьмін: «Авторитети старого злочинного світу, які добре знали один одного, вирішили дати бій «ідейним», домогтися перемоги і відновити свої позиції, що похитнулися в злочинному співтоваристві... Вони зробили правильний для себе висновок: за політику каральні органи держави переслідували з усією суворістю революційних законів, тоді як корисливі злочини, з марксистської точки зору, пояснювалися пережитками минулого і економічною ситуацією в країні. Вважалося, що з поліпшенням економічного становища, ліквідацією безробіття кримінальна злочинність повинна відходити в минуле»¹⁸.

Кримінальних «авторитетів» старого зразка в їх прагненні об'єднати й організувати кримінальне та арештантське «братство» підтримали й інші професійні злочинці. В першу чергу це були кишенькові (т.зв. «ширмачі») та квартирні («домушники») злодії, «нальотчики» – «фахівці» з пограбувань банків, магазинів, установ тощо, поїзні злодії та ін. Всі вони почали належним чином «обробляти» дрібних злочинців, яких на волі очолювали злочинці з числа «колишніх». Мета була одна: налаштувати злочинний світ, люмпенів, «дно» проти кримінальних «буржуїв», «білої кістки», «паничів».

---

¹⁷ Кутякин С. А. Тюремная община России и ее лидеры во второй половине XIX начале XX вв. [Электронный ресурс] / Сергей Алексеевич Кутякин // Blog – Servitutis.Ru. – 2012. – 17 февраля. – Режим доступа : <http://www.blog.servitutis.ru/?p=1146>.

¹⁸ Сидоров А. Великие битвы уголовного мира. История профессиональной преступности Советской России : в 2 кн. [Электронный ресурс] / Александр Сидоров. – Ростов-на-Дону : MapT, 1999–1999. – Кн. 1 : 1917–1940 г.г. – 1999. – Режим доступа : <http://nmm-club.me/forum/viewtopic.php?t=906738>.

На протигагу «жиганам», професійні злочинці стали іменувати себе «урками» або «уркаганам».

Саме з таких стали формуватися так звані «злодії в законі». Ця категорія злочинців намагалися, з одного боку, не співпрацювати із радянською владою – служити в армії, працювати, займати громадські або інші адміністративно-розпорядчі посади, в тому числі і в місцях позбавлення волі, а з іншого, їхня діяльність не мала політичного забарвлення.

Значно пізніше, пояснюючи дивний кримінальний титул «злочинців в законі», який поєднав у собі взаємовиключні поняття, злочинний світ став називати «законами» ті жорсткі правила і настанови, за якими живе російська кримінальна спільнота традиційного типу. Однак в 1930-ті роки ці настанови поки так просто і називалися – «правила», «поняття». Справжній «законник» «жив за поняттями». Слово «правила» теж здавна було знайоме «уркаганам»: адже і в дореволюційному злочинному світі існували «варнацькі правила», «варнацька честь», «варнацьке слово» тощо.

При цьому, згаданий «закон» спирався, кажучи лєнінськими словами, на «три джерела, три складові частини»¹⁹. Саме вони визначили правила життя «блатного братства» і жорсткі санкції за порушення цих правил.

Перше джерело – старі, дореволюційні «поняття» і «традиції», за якими жив професійний кримінальний світ. Треба відзначити, що таких «понять» новонароджене «злочинське братство» перейняло не надто багато:

- влада в кримінальному світі повинна здійснювати лише обраними – кастою професійних злочинців, що мають великий кримінальний досвід, не раз побували в місцях позбавлення волі, добре знайомі з тонкощами «ремесла» і кримінальними «традиціями». Решта злочинців і арештантів зобов'язані підкорятися цим людям беззаперечно. Характерно, що поряд з новою назвою цих «аристократів» – «злочинців в законі», «блатний» – збереглися і деякі з колишніх титулів – наприклад, «бродяга»;

---

¹⁹ Ленин В. И. Три источника и три составных части марксизма / Владимир Ильич Ленин // Ленин В. И. О некоторых особенностях исторического развития марксизма. – Исторические судьбы учения Карла Маркса. – Три источника и три составных части марксизма. – Карл Маркс. / Владимир Ильич Ленин. – М. : Политиздат, 1977. – С. 13–18.

- в середовищі професійних злочинців доблестю вважається, коли молодий «урка» бере на себе злочин більш досвідченого (на «новому» жаргоні – «йде за паровоза»);

- світ злочинців (особливо в місцях позбавлення волі) побудований за принципами жорсткої ієрархії. Цьому сприяє система так званих «мастей» – своєрідних каст, в кожному з яких людина зараховується, виходячи з її соціального статусу, кримінального досвіду і поведінки. Є «масті» вищі («кольорові», «полуцвет»), є підлеглі («мужики», «фраєра»), є ганебні («чушкарь» – неохайний, брудний арештант, що опустився, «щур» – крадій у арештантів, «стукач» – донощик, «фуфлижник» – той, хто програвся і не віддав борг та ін.);

- Кожен злодій і арештант зобов'язаний чинити розправу над тими представниками кримінального середовища, які грубо порушують його традиції – з донощиками, «щурами» та ін.;

- Кожен «блатний» або просто «гідний» «урка», арештант зобов'язаний справно сплачувати борги, особливо програш в карти і в інші азартні ігри. Несплата боргу в строк, встановлений кредитором або щасливим гравцем, вважається незмивною плямою на репутації того, хто програв: він стає «фуфлижником» і потрапляє до числа ізгоїв. «Злодій» же може втратити свій титул.

Ще одним джерелом «злочинського закону» стали жорсткі настанови «жиганського» світу з їх яскраво вираженою політичною ворожістю до радянської влади:

- жити тільки і виключно за рахунок прибутку від скоєних злочинів;
- в жодному разі не працювати ні на волі, ні в місцях позбавлення волі (будь-яка чесна праця тільки зміцнює ненависну державу);
- відмовитися від рідних, якщо вони є (навіть від рідної матері);
- не заводити власної сім'ї, не одружуватися, не мати дітей (нічого не повинно зв'язувати людини з новим життям, яке буде більшовицька держава);
- не мати власності, постійного місця проживання, не вести осілого способу життя;

- не брати зброї з рук влади, не служити в армії (для колишнього білогвардійця ставав ворогом кожен, хто хоча б формально вставав на захист «червонопузих»);

- ні за яких обставин не йти на контакти з державними органами влади, особливо з правоохоронними органами;

- в жодному разі не звертатися по допомогу до системи правосуддя! З судом контакт один – лише в якості обвинуваченого. Справжній «жиган» не має права виступати в суді ні в якості свідка, ні навіть в якості потерпілого. За захистом він звертається тільки до своїх спільників;

- не можна брати участі в роботі державних і громадських організацій (наприклад, вступати в комсомол або здавати гроші в будь-які фонди допомоги тощо), навіть симпатизувати їм;

- заборонено брати участь в будь-яких акціях радянської влади або підтримувати їх (революційні свята – 1 травня, 7 листопада, дні народження «червоних вождів», мітинги, демонстрації, вибори та ін.);

- не можна займатися політикою і цікавитися нею (заборонено навіть читати газети);

- у жодному разі не можна займатися комерційною діяльністю, бізнесом, торгівлею.

Нарешті, третє джерело «злочинського закону» – це осмислення новою «аристократією» кримінального світу навколишньої дійсності, реальних змін у житті, відповідна реакція на них і закріплення сформованого світогляду в «правилах» і «поняттях».

До числа постулатів «закону», вироблених професійними злочинцями на початку 1930-их років, відносяться:

- обряд прийому в «масть» «законних злочинців» – так зване «коронування» («хрещення»);

- постулат про «обраність» «злочинців», про їх непідсудність кримінальним злочинцям і арештантам, які стоїть нижче за ієрархією;

- способи здійснення необмеженої влади «блатних» (правила проведення «злочинських» сходок, «толковищ», «правилочок»; «злочинські ксиви», вимоги яких є обов'язковими для виконання кожним злочинцем і арештантом тощо);

- норми покарання винних «злочинців», злочинців та арештантів, які не визнають влади «злочинців», процедура розвінчання «злочинців», які провинилися, а також обряд відходу «злочинця» від активної злочинної діяльності;

- норми поведінки і відмінні риси представників «блатного світу» (наколки, жаргон, манера одягатися тощо);

- обов'язкова вимога до «чесного злочинця» мати кілька судимостей і час від часу потрапляти в місця позбавлення волі (за «законом», справжній злочин повинен зустріти смерть на тюремних нарах);

- негативне ставлення до бандитів, вбивць, хуліганів, гвалтівників;

- позитивне ставлення до радянської влади²⁰.

При цьому, головними жертвами злочинців нової формації ставали здебільшого пересічні громадяни, а в період НЕПу – заможні міщани (т.зв. «непмани»).

Відомий радянський письменник-детектив – слідчий з особливих доручень Прокуратури СРСР Л. Шейнін, розповідаючи про злочинність часів НЕПу, згадував злочинця, котрий називав пограбування народного комісара контрреволюцією, адже хіба «мало непманів, приватних контор, іноземних концесій»²¹.

Усе змінив напад нацистської Німеччини на СРСР. Є легенда, що у 1942 р. відбулася злочинська «сходка», на якій багато із злочинців виступили з вимогою дати їм можливість захищати Батьківщину. Саме тоді відбувся перший потужний конфлікт в середовищі «злочинців в законі». Частина з них, яка сповідувала патріотичні погляди, відмовилися від відмови служити в армії і пішла захищати

---

²⁰ Сидоров А. Великие битвы уголовного мира. История профессиональной преступности Советской России : в 2 кн. [Электронный ресурс] / Александр Сидоров. – Ростов-на-Дону : МарТ, 1999–1999. – Кн. 1 : 1917–1940 г.г. – 1999. – Режим доступа :

<http://nmm-club.me/forum/viewtopic.php?t=906738>.

²¹ Шейнін Л. Динары с дырками / Лев Шейнін // Повести и рассказы о советской милиции / [сост. Л. П. Фесенко]. – М. : Правда, 1987. – С. 237. – (Мир приключений).

Вітчизну. Інші ж «залишилися вірними» стандартам повноцінного «злочина у законі».

Але коли війна завершилася, «блатні» повернулися додому героями, маючи медалі «За відвагу», «За взяття Берліна» та інші бойові нагороди. У багатьох на плечах виблискували офіцерські погони. Волокли з собою баули, «сидори», чемодани.

Проте дуже скоро переможці, які не звикли до праці, давно порвали зв'язки з рідними (як і належить за «блатним законом»), прогуляли, пропили більшу частину награбованого на чужині. І перед ними постало популярне російське питання: що робити? Багато «блатарів» відповіли на нього, не дуже роздумуючи: повернутися до того, чим вони займалися до війни – до криміналу. Останнє ж неминуче тягло за собою кримінальне переслідування і покарання.

У місцях же позбавлення волі їх зустріли без будь-якого натяку на повагу, адже, з точки зору, «злочинців у законі», що залишилися «вірними» злочинським традиціям, ті, хто пішов воювати, переступили «злочинський закон», що, звичайно ж, в глибині душі, розуміли й «законники», які пройшли фронт. Але вони заспокоювали себе тим, що закони з часом змінюються; як-небудь владнається, адже в таборах залишилися їх «кореші», з багатьма з яких «штрафники» разом, що називається, «ламали пайку», ходили на «справу», вирішували важливі питання на «толковищі». Та й взагалі, за святу ж справу воювали – Вітчизну захищали від ворога. Повинні ж «брати» прийняти це до уваги.

Але геройського минулого фронтовиків «братва» до уваги не взяла і агресивно зустріла відвоювальних «штрафників». Формально вона захищала «праведність» кримінальних «понять». Злочин не повинен брати зброю з рук влади. Хто порушив цей закон – той відступник. І ніяких виправдань йому немає.

Однак ці фрази часто приховували звичайну боротьбу за владу в кримінальному світі. У лагерних «законників» з'явилася можливість виключити нестійких побратимів з «еліти» арештантського світу, позбавити привілеїв – не працювати, обирати ув'язнених, бути в «зонах» неподільними господарями.

До того ж «щирі злодії» вважали, що «штрафники» проявили малодушність, не бажаючи переносити тяжкості лагерного життя і фактично ставши «холуями» влади. Адже ті, хто взяв зброю, підкорилися людям в погонах – неважливо, в міліцейських або в військових.

Справа, за великим рахунком, було не в зброї, адже «зłodийський» світ, при нагоді, дозволяв робити досить серйозні відступи від своїх «законів» і «понять». Йшлося про боротьбу за владу в післявоєнному ГУЛАГу. Колишні фронтовики з числа «зłodіїв» здатні були легко відтіснити ту лагерну «блатну еліту», яка перечекала тут всю війну. Бойове героїчне минуле «штрафників» здатне було різко виділити їх в арештантських очах з числа інших «зłodіїв». Треба також врахувати, що голодний повоєнний час – це не досить стабільні 1930-ті роки (мається на увазі, звичайно, їх друга половина). Тепер кожен шматок був на рахунку. І приймати зайві роти в «блатну» компанію (нехай навіть роти «зłodийські») означало віддавати своє і тугіше затягувати пояс. А чи не простіше збільшити за рахунок прибулих не кількість «честняків», а ряди «орачів»? Ось тут-то і згадали «праведні каторжани» про «святі традиції справжніх зłodіїв».

Іншими словами, спочатку табірні «законники» не бажали воювати з відступниками, тим більше їх знищувати. Вони просто хотіли вказати їм місце в «стійлі». Якщо ти один раз зміг переступити через «зłodийський закон», ти зможеш зробити це ще раз. Тому таким арештантам немає довіри серед «зłodіїв». Доведеться «штрафникам» переходити в розряд звичайних «мужиків», тобто табірних роботяг. Отже, їхня доля «за колючкою» – не «богувати», а гарувати, «орати» на «господаря» (начальника табору), тобто на державу, яку вони, всупереч блатним «поняттями», захищали зі зброєю в руках. А колишні дружки-приятелі, залишаючись «в законі», будуть їх же принижувати, жити за їх рахунок, як вони колись жили за рахунок пересічних арештантів.

Зрозуміло, погодитися з такою роллю «штрафники» не могли. Надто вже сильною була в них звичка панувати, щоб так просто відмовитися від неї і впрягтись в ярмо.

Саме цей конфлікт і став причиною знаменитої «сучої війни» 1948–1956 рр. Таке немилозвучну назву ця різанина отримала тому, що відступники від «зłodійського закону» на кримінальному жаргоні називалися «ссученними», «суками».

На нашу думку, початок «сучої війни» відноситься до 1948 р. після появи знаменитих Указів 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян», які отримали в злочинному середовищі назву «чотири шостих» (прийняті 4 червня, тобто четвертого числа шостого місяця).

Приблизно через півроку після цього й почалися серйозні зіткнення між «зłodіями у законі», які виявилися «вірними» злочинним традиціям – «блатними», та тими, хто вимагав реформувати «зłodійський закон», тобто, з точки зору «злочинних консерваторів», «ссученними». Зрозуміло, і до цього в таборах і тюрмах не обходилося без дрібних і великих сутичок, кривавих «розборок» серед колишніми «штрафниками» і «чесними зłodіями»: адже за два роки після закінчення війни ГУЛАГ значно поповнився «воячиною» – колишніми фронтовиками, в тому числі представниками зłodійського світу, які брали участь у війні. Вже тоді «ссучені» робили спроби вижити, захопити тіньову владу і «тримати масть» в таборах, заручившись для цього підтримкою адміністрації. Однак відсоток «сук» був поки занадто малим і в порівнянні з усім арештантським світом, і в порівнянні із «зłodіями» та їх наближеними.

Указ 1947 р. поповнив «сучі» ряди й іншими відступниками з числа «правовірних зłodіїв». Ці шукали можливостей вижити в умовах, коли влада після війни стали «закручувати гайки» і посилювати кримінальну відповідальність за злочини проти держави і громадян.

Що ж такого особливого було в цих указах і чому вони виникли?

Справа в тому, що у важкі повоєнні роки кримінальна обстановка в СРСР різко загострилася. Крадіжки, грабежі, розбої, вбивства стали повсякденною справою. У злочинну діяльність втягувалось все більше новачків, особливо молоді. Становище ставало критичним.

Розгул злочинності погрожував ще більш загостритися у зв'язку з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. «Про скасування смертної кари». Важко сказати, чим керувався радянський уряд, зважившись на такий, м'яко кажучи, нетрадиційний для нього крок. Навряд чи цього вимагала світова спільнота, до якої Радянський Союз міг не особливо дослухатися.

Ще менше слід приписувати скасування смертної кари «запамороченню від успіхів», сп'янінню перемогою у війні, якомусь радісному збудженню (хоча сам текст Указу ніби мав на увазі саме таке трактування). По-перше, з дня закінчення війни пройшло два роки. По-друге, про розважливість керівництва і тверезу оцінку обстановки в країні свідчить хоча б той факт, що між Указом про скасування смертної кари і Указами про посилення кримінальної відповідальності за розкрадання державного, громадського та особистого майна пройшло трохи більше тижня. Швидше за все, державі для відновлення економіки просто була потрібна величезна кількість рабської робочої сили. Тому було визнано недоцільним знищувати злочинців відразу: нехай краще «загинаються» від непосильної, але корисної для країни праці. Відповідно до цього одночасно різко збільшувалися терміни відбування покарання в ГУЛАГу.

Але, як би там не було, а офіційно смертна кара була скасована, хоча і ненадовго: 12 січня 1950 р. її знову вводять відповідним Указом.

Порівнюючи укази від 26 травня і від 4 червня 1947 р., ми можемо також припустити, що червневі законодавчі акти є, до певної міри, своєрідною «протиположністю» травневого, який скасовує смертну кару.

І якщо раніше крадіжки і грабежі, вчинені «блатними», зазвичай не каралися розстрілами, особливо коли вони відбувалися професійними злочинцями, проте тепер, серйозно збільшуючи для «уркаганів» терміни покарання, держава явно ставила за мету завдати потужного удару саме по професійним злочинцям, загнавши їх у місця позбавлення волі на довгі роки і тим самим очистивши від них суспільство. Страхітливий, стримуючий ефект страти замінювався страхітливим ефектом величезних, аж до 25 років, термінів ув'язнення. Заодно здійснювалася «соціальна профілактика»: нехай всі знають,

що красти небезпечно, навіть від важкого життя – інакше згниєш в таборах, адже термін за звичайну крадіжку особистого майна починався з п'яти років! А звичайним терміном «крадія» ставали десять років («десятка»), оскільки більшість злочинців здійснювали свої злочини повторно.

Але й це вважалося великою милістю, оскільки мова йшла про особисту власність громадян. Якщо ж злочинець вчиняв замах на магазин або сільпо, або навіть поцупив барабан з піонертабору, йому «світив» «четвертак» – двадцять п'ять років позбавлення волі.

Щоправда, розбрід і хитання в середовищі «злочинців» виникли не в 1947 р., а трохи раніше. «Штрафники» з «блатних» потрапляли в табори і в 1945-му, ще до сумно відомих Указів. Однак чому ж «суча війна» спалахнула саме в 1948–1949 роках?

Та тому, що до цього часу змін в «злочинському законі» стали вимагати не тільки злочинці, які повернулися з фронтів війни. Бродіння почалося і серед тих, хто під час війни «мотав» строки в таборах. Адже «братва» звикла до того, що великі терміни ув'язнення відмірюють тільки «політичним». Тепер же потрібно було пристосовуватися до нової реальності, коли «четвертаки» щедро давали і «блатним». Двадцять п'ять років в «зоні» було великим строком.

Крім того, до кінця 1940-их років істотно змінився склад ув'язнених в місцях позбавлення волі. У зв'язку з посиленням законів і збільшенням термінів в таборах значно більше стало осідати професійних злочинців. А «мужиків» і «фраєрів» ставало менше. Вплинула, зрозуміло, амністія 7 липня 1945 р., в результаті якої на волю вийшло 301 450 зеків. Але вплинули й певні зміни обстановки в суспільстві. «Мужики» потрібні були в колгоспах, щоб годувати країну, і на будівництві, щоб її відновлювати. Війна викосила чоловіків, в тому числі й фахівців у всіх галузях народного господарства. Доводилося з цим рахуватися і тимчасово обмежити терор щодо цих людей. Звичайно, не в повній мірі (виробництво було і в таборах, там теж фахівці були потрібні); але все ж співвідношення «блатних» і тих, за чий рахунок вони звикли жити, за

«колючкою» змінилося – і не на користь «чесних урок». Так що роботяг на всіх явно могло не вистачити.

Нагадаємо, що ще задовго до «сучої війни» в «законних» кримінальному світу стали з'являтися деякі зміни. Зрозуміло, ніхто не збирався геть відмовитися від знаменитої формули – «Злодій краде, фраєр оре». Однак по відношенню до лагерного існування вона стала більш гнучкою. Тепер уже для «блатного» працювати вважалося, що називається, не «западло». Але тільки не в теплі, в «зоні», а на загальних роботах разом з основною масою арештантів – на лісоповалі, ритті траншей та ін. Звичайно, при цьому сам «злодій», «блатний» частіше за все особисто не працював, йому просто приписували норму виробітку. Але у будь-якому випадку видимість створювалася, і для начальства показник виведення на роботу забезпечувався.

Але навіть цей акт під тиском обставин багатьом представникам «блатного братства» здавався недостатнім. Вони вважали, що нерозумно, зробивши перший крок, не зробити другий. А саме: якщо вже все одно тепер допускалося «законному злодієві» виходити на загальні роботи, треба йти далі. «Злодійська масть» повинна займати всі більш-менш значущі, «хлібні» арештантські посади і всередині «зони» – стати нарядником, хліборізом, завідувачем лазнями тощо. Тобто тими, кого арештантське співтовариство іронічно іменувало «придурками», які вміють влаштуватися в житті за рахунок загальної маси зеків, «працюючої» на важких роботах.

Але такий крок мав на увазі обов'язкову співпрацю з лагерним начальством – з тими, кого злочинці називали «ментами» та «вертухаями». Але ж «закон» вимагав зовсім іншого: ніяких угод і компромісів.

Частина «блатних», що навіть не воювали в штрафних ротах та батальйонах, схилилася до думки, що одна річ – «тримати стійку», коли тобі «впаяли» лише пару років, і зовсім інша – «розмотувати п'ятнашку» або «тягнути четвертак».

Але основний кістяк «праведних злодіїв» (а їх налічувалося тисячі) різко виступив проти таких «революційних нововведень».

Утім, в рядах «блатної» спільноти число тих, хто вагається, росло, водночас в таборах і в'язницях зростала і кількість «воячини» – колишніх «штрафників», що стали в очах їхніх колишніх «колег» «ссученими». Ці злочинці, які пройшли найстрашнішими дорогами війни, які бачили море крові і легко вміли її проливати, не змирилися з тим, що їм визначили місце серед «овець» (тобто покірливих арештантів, які не вміють постояти за себе). А найголовніше: у них вже не було особливого упередженого ставлення до людей в погонах. Вони й самі носили погони, воювали під керівництвом офіцерів. Крім того, багато хто з «сук» під час війни теж дослужилися до офіцерських чинів. Тому «суки» легко і навіть демонстративно переступили через «зłodийський закон». Більш того: за переказами старих лагерників, в 1948 р. «ссучені» на «толковищі» в пересильній в'язниці бухти Ваніно на Колімі створили свій власний, «сучий закон», наріжним каменем котрого якраз і стала тісна, активна співпраця з адміністрацією – з метою заручитися підтримкою лагерного начальства в кривавій різанині із «зłodіями». Їм був потрібен сильний союзник: адже, що не кажи, а «штрафники» становили в таборах меншість.

При цьому, спід мати на увазі, що на перших порах «суки» (як і «зłodії») не особливо прагнули крові. Їх головною метою було інше: змусити «зłodіїв» прийняти «сучий закон», відмовитися від «зłodийської ідеї» і тим самим підтвердити правильність вибору тих «блатарів», які вирішили жити в «зонах» повному, «по-сучі». Зłodийські репресії при цьому були всього лише неприємною необхідністю в разі, коли «зłodії» не бажали йти назустріч своєму «щастю». При тому, фізична смерть «зłodіїв» для «сук» була далеко не важливою – їм важливим було їх моральне падіння, духовна поразка; «сукам» необхідно «зігнути» «зłodіїв», змусити відмовитися від «зłodийського закону»; «сукам» вигідніше, якщо «зłodії» зрадять свій «закон» так само, як зробили вони самі, і стануть тоді з ними, з «суками», на одному рівні. Саме тому «суки» йшли на вбивства тіла і духу, бо, якщо хто із «зłodіїв» не захоче зігнутися – то помре. «Сукам» вже нічого втрачати, вони вже не можуть хизуватися зłodийською честю. У «зłodіїв» же щось ще залишилося, і це необхідно у них відняти – таким став «сучий закон».

Коротше кажучи, «суки» звернулися з пропозицією про співпрацю безпосередньо до лагерного начальства, до чекістів. І останні легко пішли на цей союз, який – як їм здавалося – обіцяв неабиякі вигоди, адже, з їхньої точки зору, підтримки лагерного начальства шукали хоч і злочинці, але все ж люди, які проливали кров за Батьківщину. До того ж ці «свідомі» ув'язнені хотіли допомогти адміністрації в наведенні порядку, ненавиділи своїх колишніх спільників, а найголовніше – готові були взяти на себе всю брудну роботу, пов'язану із застосуванням насильства.

Крім того, різанина в злочинському світі, з точки зору чекістів, може дати колосальний антизлочинний ефект, адже чим більше злочинців загине з обох сторін, тим краще: спокійніше стане і в таборах, і на волі. У цих міркуваннях, звичайно, була своя логіка. Саме тому на перших порах чекісти вручили «сучні» карт-бланш, дали «зелену вулицю», яку «штрафники» з ентузіазмом взялися мостити трупами «злочинців».

Для початку ГУЛАГівське начальство штучно забезпечило «сукам» чисельну перевагу над «законниками». Перш за все це стало можливим в тюрмах – з їх камерної системою, де «злочинці» містилися відносно невеликими групами і були ізольовані один від одного. Як правило, чисто «злочинських» «хат» було мало. Існували, звичайно, особливі тюрми – т.зв. «абіссинії» або «індії», але частіше за все «блатні» містилися разом із загальною арештантською масою – «лупою». І розраховувати на підтримку цієї «лупи» – «мужиків», «фраєрів», «політиків» – «законникам» не доводилося.

Тим більше «суки» постійно підкреслювали, що їхня головна мета – захистити загальну масу ув'язнених від злочинського «свавілля», навести в місцях позбавлення волі порядок, домогтися справедливості. Спочатку багато арештантів цьому вірили.

Отже, з в'язниць почалися так звані «гнуловки» – спроби насильно змусити «злочинців» відмовитися від «злочинської ідеї» і «закону». Робилося це досить просто: в камеру заходила спеціальна команда «сук», озброєних з ніг до голови ножами й заточками. Вони виявляли серед зеків тих, хто відносився до

«злочинського братства». Після цього відокремлювали «злочинську масть» від загальної маси арештантів і пропонували «блатним» тут же, публічно, відмовитися від «злочинського закону» і прийняти «закон» «сук». Це мав би зробити кожен окремо, при скупченні свідків, щоб потім не було можливості знайти для себе ніяких виправдань: мовляв, я нічого не говорив, від мене нічого не чули. Ну, а якщо «злочин» наполягав – ось тут і починалася «трюмилівка».

Чому «трюмилівка»? На «блатному» жаргоні тих років слово «трюм» означало тюремний карцер. Тюремна камера вважалася найбільш суворим видом ізоляції, а вже карцер – в'язниця у в'язниці, – як говорили зеки, «суворіше суворого».

«Трюмити» – це не просто вбивати. Це – вбивати довго, витончено, болісно, на очах у натовпу – щоб налякати інших, тих, хто постане перед «суками» потім – за понівеченим «злочинцем».

Були й інші способи, наприклад, обряд «цілування ножа». Якщо «законний» злочин погоджувався і прикладав губи до заліза – він вважався прийнятим в нову віру і назавжди втрачав усі права в злочинському світі, стаючи «сукою» навіки. Всіх, хто відмовлявся цілувати ніж, вбивали.

Слід підкреслити відмінність між «трюмилівкою» і «цілуванням ножа». «Поцілунки» виникли дещо пізніше, безпосередньо в таборах, коли у «ссучених» з'явився вільний час для творчої діяльності з відпрацювання «театральних церемоній». «Трюмилівка» ж носила суто «прикладний» характер: залякати, зламати, залучити до своїх лав «чесних злочинців».

«Трюмилівки» проходили в тюремних камерах (іноді також – на тюремному плацу, куди знову ж виводили по можливості «в'язнів» з однієї «хати»). Для «цілування» потрібна була урочиста атмосфера, безліч глядачів. Для цього підходив тільки лагерний плац, в центрі якого ставав головний «сука» зі своїми підручними. «Злочинців» висмикувати поодиноці, вони поставали перед сотнями очей, і відмова від «ідеї», від злочинського звання протікала для «честняків» особливо болісно, була вкрай принизливою. Необхідно також відзначити ще одну особливість обряду «цілування ножа». Кожен новачок, який відмовився від

«злочинського закону» і прийняв «сучий», зобов'язаний був не тільки поцілувати ніж. Він повинен був при всьому натопті довести відданість «сучому закону», тут же особисто убивши одного з «непохитних злодіїв», які відмовилися прикласти губами до «сучого пера». Вбивали декількома способами, найпоширенішими з яких було зарізати ножом або забити ломом (на Півночі були популярні також т.зв. «забурники» – наконечники на буровому обладнанні, за допомогою яких бурились свердловини). При «трюмилівках» всі ці дії втрачали б ефект «публічності», масового дійства, моторошної театральної вистави.

Тому «трюмити» злодіїв незабаром стало для «сук» нецікаво. «Поцілунки» ж ставали надзвичайно популярним «обрядом». І хоча багато видних злодіїв (Півтора Івана Балабанов, Півтора Івана Грек) вважали за краще смерть зраді «злочинській ідеї», інші (Мишка-одесит, Чайка) прийняли «сучу» віру.

Взагалі, спочатку серед «сук» не було єдиної думки з приводу різного роду процедур і «обрядів». Так, зокрема, воркутинські «ссучені» не схвалювали жорстокості колимчан та негативно ставилися до «трюмилівок». Вони вважали, що просто вбивати «нерозкаяних» «злочинців» – нормально. Але додаткова жорстокість – це вже зайве. З погляду ж колимчан воркутинці були «гуманістами».

Отже, на початку «сучої війни» злочинський світ поніс серйозні втрати. Це стало можливим, перш за все, тому, що «сучу ідею» повністю підтримало ГУЛАГівське начальство. Фактично, злочинська різанина була офіційною політикою лагерних начальників і їх московських керівників. Здавалося, що «суки» легко візьмуть верх над «блатними». Тим більше, що в число «ссучених» в результаті «гнуловок» і «трюмилівок» стали входити не тільки колишні «штрафники», а й сотні «честняг», які вважали за краще життя смерті за «ідею».

Однак і злочинський світ не дрімав. Зрештою, при будь-яких розкладах, чисельна перевага «блатних» над «суками» була занадто великою. Похитнути його не могли навіть «трюмилівки». Через пересильні в'язниці йшли багатотисячні етапи, і «сучим» гастролерам було не під силу їх обробити. У

кращому випадку з етапу на їх частку випадало кілька камер. Решта ж «зłodіїв» успішно добиралися до таборів.

А тут вже справа набувала дещо іншого характеру. У таборі «законники» могли озброїтися як слід і дати відсіч навіть в тому випадку, коли начальству вдавалося залишити їх в меншості і нагнати в «зону» «ссучених». Загалом, «суки» в таборах зустріли запеклий опір.

Але все одно протягом 1948–1949 рр. Далекий Схід і Колима, в основному, служили полігоном для обкатування «сучого закону». ГУЛАГівському начальству вдавалося забезпечувати для «ссучених» сприятливі умови, в яких можна було безпечно «гнути» «зłodіїв». Переломною виявилася весна 1949 р., коли з відкриттям навігації на Колиму потекли нові етапи з материка. Указ «чотири шостих» спрацював на зłodійський світ: знаменитий пароплав «Джурма» був, що називається, набитий під зав'язку представниками «блатного світу». Повоєнне радянське суспільство ґрунтовно зайнялося чищенням своїх міст і сіл.

З прибуттям нових етапів «блатних» війна, зрозуміло, спалахнула з особливою жорстокістю. Лагерне начальство схопилося за голову. Про політику невтручання не могло бути й мови. Перелякані начальники спробували ізолювати «сук» і «зłodіїв» один від одного. Спочатку в межах одного табору стали створюватися окремі «зłodійські» і «сучі» зони. Але це виявилось марним.

Тоді стали закріплювати за «ссученими» і «честняками» окремі копальні. Проте і та, і інша ворожі сторони створювали «летючі загони» для наскоків на місця проживання супротивника. Зрештою за «зłodіями» і «суками» стали закріплювати цілі копальневі управління, які б поєднували в собі кілька копалень. Так, все Західне управління золотодобувних копалень Колими з лікарнями, тюрмами, таборами дісталось «сукам», Північне – «зłodіям».

Зрозуміло, подібний же поділ зрештою став характерним і для таборів Центральної Росії, Уралу, країв і областей.

В результаті полум'я «сучої війни», здавалося, дещо стихло. Однак проблем у ГУЛАГівського начальства менше не стало. Тепер почалися «головні болі» з розподілом етапів: спочатку по камерах, потім – по «зонах». Скрізь треба

враховувати «масть» злочинця, інакше спровокуєш масову непокору, заворушення, або, як то кажуть на жаргоні, – «мутилово». Все це вимагало додаткового контролю, зусиль щодо розподілу арештантів, оформлення зайвої документації.

Саме тому тюремники, нерідко проігнорували всі «тонкощі», вирішували швидше розподілити етап по «зонах», щоб скинути геть з плечей зайвий вантаж, і при цьому не розбиралися в «мастях» злочинців. При цьому «зłodіям» або «сукам» казали, що їх везуть в відповідну їхньому «статусу» «зону». А далі – хоч трава не росте.

Втім, найчастіше це відбувалося не випадково і не від перенапруги «начальничків». Це була цілеспрямована політика нацькування професіоналів кримінального світу, тільки тепер – не стихійна бійня, а керований чекістами процес. Однією з прихованих цілей було знищення професійної злочинності або хоча б такий потужний удар по ній, після якого ця злочинність не могла б оговтатися якомога довше.

Про те, що «зłodійський» етап направляється в «сучу» зону або «сучий» – в «зłodійську», знало як керівництво пересильної в'язниці, так і керівництво табору призначення. А через нього сповіщались і, так би мовити, «корінні» арештанти. Які відповідним чином готувалися до прийому «гостей».

Втім, точно таким же чином тюремники нерідко робили і з «суками», про що, зокрема, згадував відомий поет А. Жигулін в своїх мемуарах «Чорні камені»²².

Так сталося тому, що, незважаючи на гучно проголошений «суками» крок переходу на бік лагерного начальства, вони виявилися значно гіршими «чесних зłodіїв», нахабнішими й підлішими. Користуючись підтримкою начальства, «суча порода» не знала упину в свавіллі, пограбуванні «фраєрів» та «мужиків». Зрештою це зрозуміли й чекісти.

Хто ж все-таки взяв гору в «сучій війні»? Якщо мати на увазі чисто кількісні показники, можна сказати, що різанина завершилася «внiчю». Втрат було досить

---

²² Жигулин А. В. Черные камни / Анатолий Владимирович Жигулин. – М. : Книжная палата, 1989. – С. 234–236.

як з того, так і з іншого боку. Полум'я кривавих розборок вдалося збити навіть не стільки поділом таборів на «зłodійські» і «сучі», скільки амністією 1953 р. у зв'язку зі смертю Й. Сталіна. Амністія практично не поширювалася на «політичних», зате завдяки цьому «гуманному акту» табори позбавилися багатьох злочинців. Хтось із «урок» вийшов на свободу (при терміні покарання до 5 років), комусь скоротили термін наполовину. Зрозуміло, багато «законних зłodіїв» не потрапили під цю амністію, оскільки були особливо небезпечними рецидивістами і терміни у них були пристойні. Затє на волю вийшло чимало інших зłodіїв – прихильників «закону». З іншого, «сучого», боку, теж звільнилося багато. Лагерна війна втратила головне – свою масовість. А на волі, на «широких російських просторах» загострення пристрастей швидко охолело. Ті, хто «відкололися», не сунулися в зłodійське співтовариство, а у зłodіїв було достатньо своїх серйозних справ, щоб ще відловлювати «сук» по всьому Союзу. На кількох сходках, зрозуміло, «сук» затаврували, закликали «істинних босяків» боротися з ними і знищувати – ото й тільки. Звичайно, при нагоді такої можливості не упускали, але спеціального полювання не велось. Місця для «роботи» вистачало всім – країна велика.

Але куди важливіше звернути увагу на інші наслідки масової різанини злочинців. Серйозне вивчення найрізноманітніших джерел, бесіди зі старими лагерниками дають підставу зробити висновок про те, що саме масова різанина «сук» і «зłodіїв» призвела до значного зміцнення позицій зłodійського світу і виникнення романтичного ореолу навколо «законників» як в місцях позбавлення волі, так і на волі. «Суча війна» зміцнила зсередини, згуртувала кримінальне «братство», підштовхнула його до серйозних, глибоких реформ. І в результаті наша країна отримала витончену, майстерно організовану і потужну злочинну спільноту.

Чого ж ще можна було домогтися ГУЛАГівській адміністрації, підтримуючи одних професійних злочинців в боротьбі проти інших? Основна маса зеків насторожено і зло ставилася як до «зłodіїв», так і до «сук», а заодно й

до «начальничків», оскільки саме в них бачила представників сталінської каральної машини, яка кинула арештантів в табори.

Однак до «зłodийського» світу велика частина в'язнів в період «різанини» стала ставитися краще, ніж до «сучого». Пояснюється це досить просто.

«Зłodії», звичайно, були закоренілими злочинцями, – але вони зате і не приховували своїх поглядів, тоді як «суки», з точки зору пересічних ув'язнених, поголовно були лицемірами, лизоблюдами й холуями, які домагалися такої ж влади над «фраєрами», як і «зłodії». І в цьому їм сприяла ненависна арештантами адміністрація таборів. Поступово, в результаті «трюмилівок» і обрядів «цілування ножа», «зłodії» в очах інших ув'язнених набували мученицького ореолу, ставали жертвами, «мучениками». Така вже російська душа – жаліти тих, хто піддається гонінням.

На закінчення хотілося б сказати, що ж «зłodийський світ» виніс з «сучої війни». Перш за все, крім відношення до інших арештантів, злочинний світ зрозумів і інше. Коли до «блатної еліти» зараховують занадто багатьох і тільки тому, що вони живуть злочинним промислом – це загрожує небажаними наслідками. Виникла потреба у більш жорсткий відборі.

Кримінальна селекція почалася з чіткого відмежування від «сучої породи». Як ми вже знаємо, переважна частина «сук» до війни була тими ж «зłodіями», тобто сповідувала ті ж «закони» і «поняття», говорила на тій же «блатний фені», носила ті ж татування.

Нерідко в період «різанини», за несприятливих для себе обставин, багато хто з «сук» прикидалися «законними зłodіями» («йоржили», як було прийнято тоді висловлюватися). Тим паче ГУЛАГ великий, чутки часом доходять повільно, старих, довоєнних зв'язків в злочинному світі багато, чимало хороших знайомих серед «гідних зłodіїв». Та й після закінчення «сучої війни» частина «сук» намагалася «йоржити» – або «сухаритись», як стали частіше говорити на «новій фені», що стала з'являтися в середовищі «чесних зłodіїв» в період «різанини». Саме тоді останні стали поступово міняти багато «традицій» та елементи «блатної» субкультури, щоб виловлювати з-поміж себе «йоржів». Ось так і стала

оновлюватися поступово традиційна «блатна музика» – кримінальний жаргон. Зрозуміло, будь-який арго, сленг з плином часу змінюються: частина лексики застаріває, приходять нові слова, вирази, стійкі словосполучення. Однак випадок з « нової фенею» – дещо іншого порядку. Тут ми маємо справу з навмисною зміною жаргонної лексики.

Робилося це найчастіше особливим способом: не стільки введенням нових слів, скільки зміною сенсу старих. Тобто людина вживає слово, яке раніше означало одне, тепер же – зовсім інше.

Ось яскравий приклад. Слово «кнокати» до війни і в перші повоєнні роки означало: «дивитися», «бачити», «спостерігати». На новій «фені» у цього поняття з'явилося нове значення – комусь допомагати (сигаретами, продуктами, одягом і т. ін.). В результаті такої трансформації «сука», який не був у курсі означеної зміни, міг потрапити в халепу.

«Краснуха» і «краснушник» на «старій фені» означали відповідно товарний вагон (за ознакою забарвлення) і злодія, який здійснював в цих вагонах крадіжки. Спеціалізація, до речі, надзвичайно небезпечна, оскільки зламувати вагони доводилося на ходу. Новий жаргон змінив значення цих слів. «Краснухою» стали називати червоне золото, «краснушником» – крадія, який «працював» по-крупному, крав коштовності.

І таких прикладів безліч. Щоправда, одна заковика: не все проходило гладко. Довгий час багато хто з «праведних злодіїв» і сам плуталися в «новій фені», і процес витіснення старої «блатної» лексики затягнувся років на 10 – 15 (а подекуди – й більше).

Зміни торкнулися не тільки мови, а й татуювань. До війни особливої символіки татуювань не існувало. Багато що було почерпнуто з натільних малюнків, поширених серед моряків. Саме носіння татуювання вже вказувало на приналежність до «блатного світу». У гулагівських в'язницях навіть існувала спеціальна процедура відсіву «блатних» від основної маси арештантів на підставі наявності у перших наколок на тілі.

Тепер же, в період «сучої війни» і пізніше, злочинне співтовариство розробило таємну символіку татуювань, яка часто вказувала на місце їх власника в ієрархії кримінального світу, на його заслуги, на злочинну «спеціалізацію» («домушник», «ведмежатник», «щипач» та ін.), на його заслуги, на факти біографії, риси характеру і багато іншого. Якщо злодій наносив татуювання не по праву, з нього питали, і часто – кров'ю. Зрозуміло, при розробці символіки злодії узгоджували власні дії з тим, що самі носили на своєму тілі. Так що подібна «класифікація» була справою непростюю.

Ось лише деякі приклади. Надзвичайно поширене татуювання парусника з наповненими вітром вітрилами стала означати людину, яка рветься на волю і не упустисть можливості втекти; надзвичайно поширена наколка вишкіреної пащі тигра (або лева, пантери й ін.) отримала назву «оскал» і стала означати «ідейного» злочинця, який веде себе вкрай агресивно по відношенню до адміністрації; череп, кинджал, змія в різних поєднаннях стали символом грабіжника і розбійника (на відміну від представника «чистої» спеціальності – крадія); факел, рукостискання (теж популярне зображення, що перекочувало з морського татуювання) розшифровували як символ дружби, товариства в місцях позбавлення волі – і так далі.

Деякі традиційні наколки набували нового змісту в результаті якихось доповнень, змін тощо. Наприклад, морська «роза вітрів» тлумачилися як вираз агресивності по відношенню до лагерної адміністрації або висловлювала активне небажання працювати на державу. У кримінальному світі зображення «рози вітрів» (найчастіше – парні) отримали назву «злочідських зірок». Спочатку їх і наколювали виключно «злочідям».

Або, наприклад, зображення сонця, що сходить. Сюжет поширений до «сучої війни». Але тепер, за хитромудрого «блатного» задуму, все залежало від кількості променів: довгі означали число відвідань місць позбавлення волі («ходок»), короткі – років. До «сучої війни» частою була також наколка із зображенням кинджала, який протикав серце, або серця, пробитого стрілою. «Законники» надзвичайно дотепно вирішили проблему надання цим малюнком

таємної символіки: до кинджала вони додали стрілу, а до стріли – кинджал! І все це стало означати – вірність бажанням помститися тим, хто відійшов від «зłodійських традицій».

Стало з'являтися чимала кількість «дрібних деталей», яких не знали «суки». За свідченнями деяких старих «бродяг», саме на початку – середині 1950-их років виникає звичай наносити точки (або маленькі хрестики) на кісточки пальців: кількість точок означає кількість «ходок» (термінів). Або нанесення на кісточку зап'ястя п'яти точок – чотири по краях, п'ята – в центрі: це тлумачилося «честняками» як символ «зони».

Поступово з'являлися й інші символічні зображення. Наприклад, мурахи як тотеми кишенькових злодіїв. Поява мурахи пов'язана з лінгвістичним казусом, так би мовити, «народною етимологією». Справа в тому, що до революції в середовищі злочинців «великого польоту» існувала «спеціальність» «марвіхера» – «шикарного» злодія, який спеціалізувався на великих крадіжках і махінаціях, видаючи себе за заможного ділка, титуловану особу тощо. «Працювали» «марвіхери» як у вищому світі Російської імперії, так і за кордоном, на відомих курортах тощо. Після революції 1917 р. «порода» зникла як така. Але нова «зłodійська еліта» теж хотіла називатися красиво. Ось і згадали стару «спеціальність» Кишеньковий злодій, називаючи себе «марвіхером», часто перекручуючи слово – «моровіхер», «марвіхор» і навіть ... «мурав'їхер». Тому-то й обрали врешті-решт своєю символікою мурашку.

Також не можна не згадати про абрєвіатури, або буквені скорочення. Це був, можливо, найбільш дотепний винахід «зłodійського співтовариства» періоду «сучої війни» і особливо – 1950-их років. Саме тоді «блатні» стали виколовувати на руках короткі слова, які, здавалося б, нічого не значили. Наприклад, ЛОРД, СЛОН, БОГ і так далі (до теперішнього часу таких абрєвіатур – величезна кількість). Здавалося б, слівця абсолютно нешкідливі. Але кожен «чесний босяк» повинен був знати, що значить будь-яка буква з цих слів. Наприклад, абрєвіатура БОГ означала «Буду Обов'язково Грабувати».

Зрозуміло, «сучій масті» було з кожним роком все складніше «йоржити», видавати себе в критичній ситуації за «зłodіїв». Хоча зрозуміло, що подібного роду хитрощі і бар'єри могли ефективно діяти тільки протягом певного часу. Врешті-решт вони просто перейшли в кримінальну традицію і втратили своє значення знаряддя, спрямованого проти «сук».

І, нарешті, головним результатом стало формування в кримінально-арештантському світі певного кастового поділу. До «сучої війни» до лав «зłodіїв» приймалися тисячі злочинців. Пройшовши не надто складний обряд «коронування», вони отримували «зłodійський титул». Основним в таборах був поділ на «блатних» і «фраєрів» (в принципі, між останніми і «мужиками» різниця була не дуже суттєвою – з точки зору ставлення до них).

Під впливом різанини з «суками» зłodійська спільнота створила більш складні і круті ієрархічні шаблі. На чолі її як і раніше стояли «зłodії в законі». Щоб отримати цей титул, тепер потрібно було володіти неабиякими організаторськими здібностями, неординарними особистісними якостями, заслугами перед злочинним світом²³.

І, нарешті, головне. «Суча війна» змусили «зłodіїв» усвідомити: не можна, так би мовити на «блатному» жаргоні, «перти по бездоріжжю». Не можна відкрито і безмежно знущатися над усіма цими «мужиками», «оленями», «штимпами», «чортами» і т. д. Не можна безкарно їх принижувати, грабувати, «дерібанити» їхні «сидори» і «баули». Саме в простому арештанті треба шукати свого союзника. Саме в уми пересічних «в'язнів» слід втовкмачувати «ідеї» про те, що «зłodійський» світ суворий, але справедливий, що зłodій ніколи не образить «чесного арештанта», не дозволить зробити цього і іншим, захистить від «свавілья». А якщо подібне сталося – жорстоко покарає винного. Треба, щоб «мужик» сам приніс тобі те, що до цього ти у нього вимагав.

До «сучої війни» навіть думки про це не було. «Фраєр» існував для того, щоб годувати «блатного» і «орати» на нього. «Блатний» міг робити з «фраєром»,

---

²³ Сидоров А. Великие битвы уголовного мира. История профессиональной преступности Советской России : в 2 кн. [Электронный ресурс] / Александр Сидоров. – Ростов-на-Дону : МарТ, 1999–1999. – Кн. 2 : 1941–1991 г.г. – 1999. – Режим доступа :

<http://nnm-club.me/forum/viewtopic.php?t=907319>.

що захоче – ось основні правила довоєнної «босяцької» табірної спільноти. Зокрема, 5 березня 1948 р. лідери злочинного світу Радянського Союзу «видали» додатковий «указ» на доповнення до злочинського «закону» для ув'язнених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі:

1. Кожен в'язень зобов'язаний зі своєї зарплати вносити в злочинську касу 25 %.
2. Кожен в'язень, який одержує від родичів посилки і грошові перекази, зобов'язаний приносити злочинцям 50 %.
3. Ув'язнені, що мають вонянні особисті речі, на першу вимогу повинні віддати їх злочинцям.
4. З продуктів, які завозять на кухню для всього ОТП (окремого табірної пункту), завідувач і кухарі зобов'язані найкраще віддавати злочинцям.
5. Ув'язнені лікарі та фельдшери зобов'язані виділяти для злочинців медикаменти, в яких містяться наркотики.
6. Всі ув'язнені повинні беззастережно виконувати будь-яку вимогу злочинців.
7. У разі непокорі злочинському закону ватажки засуджуються до смертної кари²⁴.

Тепер же все стало поступово повертатися по-іншому. Тонко і розумно. Тепер «злочин в законі» проголосив себе дбайливцем за арештантське благо, захисником і покровителем «в'язня». У серпні 1953 р. було прийнято рішення, згідно якого тепер злочинці повинні були: 1. Втиратися у довіру до начальства. 2. «Мужиків, кухню не ображати. Мужики, усвідомлюючи, що ми – їх захист від навколишнього світу, де тиснуть, встануть стіною за нас і будь-які негаразди не є страшними за мужиком». 3. Припиняти діяльність шкідників у таборі, на селищі не красти. 4. Жодного випадку трюмилівки зі смертельним результатом²⁵. Простий зек став помічати щось дивне. Там у старого здорові «бики» відняли передачу – і ось вже на очах у всіх арештантів за наказом «злочинця» «беззаконних» забивають ломами. У камері нахабні «урки» знущалися над слабким, що не вміє

---

²⁴ Кутякин С. А. Цит. праця.

²⁵ Там само.

постояти за себе інтелігентом. Потрапивши до табору, вони позбавились голів. Але заодно з'ясували, хто сидів з ними в одній «хаті», і по-звірячому познущалися над усіма – щоб не могли більше мовчки спостерігати за «свавіллям». Ще злодієві повідомили, що у одного із «мужиків» померла дружина, і на волі сиротами залишилося двоє малолітніх дітей. Через деякий час «мужик» дізнається, що його хлопців одягнули, взули, «підкинули» трохи грошей на перший час. Це не порожні байки – так дійсно траплялося. Правда, значно пізніше, в кінці 1950-их.

Звичайно, подібних випадків показного благородства було не так вже й багато. І всі вони були розраховані на театральний ефект, передавалися з уст в уста, обростали дивовижними подробицями. Але потужна, хитромудра пропаганда давала свої результати. Вона відчутна й донині. І зараз в «зоні» «мужик» у важку хвилину швидше звернеться за допомогою до «злодія», а не до адміністрації. Йому допоможуть далеко не завжди. Однак уважно вислухають і скажуть пару потрібних слів – добрих і співчутливих.

Це – прямий наслідок «сучої війни».

Подібним же наслідком стала трансформація злочинних правил: тепер «злодії» отримали право працювати в таборі і в'язниці старостами, підрядниками, десятниками, бригадирами, займати ще цілий ряд численних лагерних посад²⁶.

Другим чинником означеної «лібералізації» стала наявність «третьої сили» у вигляді т.зв. «автоматників» – фактичного союзу засуджених військовослужбовців Червоної Армії, бійців націоналістичного спротиву з України (УПА, ОУН) та Прибалтики («лісові брати»), а також окремих військовослужбовців з числа полонених німців та японців. Саме автоматники стали лідерами численних повстань в ГУЛАГу та потужною протидією як «злодіям», так і «сукам»...

В результаті «сучої війни» в злодійському світі поступово почали виробляти інше ставлення до «мужика» – як до союзника, адже «чесні злодії» намагалися

---

²⁶ Шаламов В. Т. Очерки преступного мира: Сучья война [Электронный ресурс] / В. Т. Шаламов // Шаламов В. Т. Собрание сочинений : в 4 т. / В. Т. Шаламов. – М. : Художественная литература, Вагриус, 1998–1998. –

Т. 2: Очерки преступного мира; Воскрешение лиственницы; Перчатка, или КР-2; Анна Ивановна : Пьеса. – 1998. – Режим доступа :

<http://shalamov.ru/library/6/6.html>.

шукати в основної маси арештантів підтримки в боротьбі проти «сук». Проте, після смерті Й. Сталіна, коли повіяло ліберальним вітерцем, по всіх таборах прокотилися криваві повстання «мужиків» проти «законників» – т.зв. «мужицькі війни». Їхній пік припадає на середину – кінець 1950-тих років. До цього часу істотно змінилося і співвідношення сил в місцях позбавлення волі, і психологія «в'язнів». Ось лише кілька найбільш явних змін:

- «суча війна», що спалахнула в 1948 р. показала, що «шпанський світ» далеко не єдиний і монолітний. За шість років запеклої різанини злочинська спільнота виявилася значно ослабленою;

- прибуття до ГУЛАГу колишніх фронтовиків, військовополонених з числа бійців Червоної Армії, повстанців-націоналістів (Західна Україна, Прибалтика) і їх часто успішне протистояння «злочинському братству» стали потроху змінювати психологію до того покірливих «мужиків» і «фраєрів». З'явилася «масть» «ломом підперезаних» – арештантів, які не бажали терпіти владу «блатарів»;

- в результаті «беріївської» амністії 1953 р з таборів схлинув потік злочинців, причому при звільненні перевага віддавалася «сукам» – кримінальним злочинцям, які в «зонах» різали «злодіїв» і служили підтримкою начальству таборів;

- серед професійних злочинців «злодіїв» знову опинилися в більшості. Якщо в Особлагах (які отримали пізніше назву спецлагів), де була сконцентрована найбільш свідома, активна і відчайдушна частина лагерників («автоматники»), «злодіям» доводилося зважати на «фашистів» і волею-неволею навіть підтримувати їх у виступах проти адміністрації ГУЛАГу, то в звичайних «зонах» «честняки» знову стали відчувати себе потроху неподільними господарями. А значить, і з «мужиком», на їхню думку, можна було будувати відносини як і раніше²⁷.

Отже, «злочинський світ», який вижив в боях «сучої війни», знову спробував підім'яти під себе «мужика». Можливо, не так суворо, як раніше, але «злодіїв»

---

²⁷ Сидоров А. Великие битвы уголовного мира. История профессиональной преступности Советской России : в 2 кн. [Электронный ресурс] / Александр Сидоров. – Ростов-на-Дону : МарТ, 1999–1999. – Кн. 2 : 1941–1991 г.г.– 1999. – Режим доступа :

<http://nmm-club.me/forum/viewtopic.php?t=907319>.

вирішили раз і назавжди вказати «меринам» їхнє «стійло»: «Злодій краде, фраєр оре».

Однак ситуація в «зонах» нехай повільно, але неухильно змінювалася. Зеківський народ нової, післявоєнної формації теж став більш вимогливим, агресивнішим, злішим. Адміністрація неохоче й роздратовано, але все ж таки йшла на певні поступки.

«Мужик» раптом зрозумів: йому є до чого прагнути і що втрачати. Але і хижі «законники» відчували запах здобичі. Вони вирішили, що ось тепер-то настав їх зоряний час. За старою традицією «зłodії» вирішили дати зрозуміти роботягам, що трудовими доходами треба ділитися з тими, хто «страждає за ідею» і за «арештантську справу».

Однак в цьому «благородному прагненні» «честняки» перегнули палицю. Як уже зазначалося, в цей період злодійський контингент став суворішим, агресивним, жорстоким. Зрозуміло, після «сучої війни» «зłodії» розуміли, що «мужика» не варто дуже сильно ображати. Треба дати йому дихати, однак роботяга повинен розуміти й те, хто в «зоні» господар. Тільки одного не врахували «законники» в своїх «наїздах» на «орачів», зборі «общака» і «дерибану». З приходом змін в лагерне життя змінилася багато в чому і психологія «в'язнів». Злидений шматок віддавати було легше. Тепер же втрачати левову частку досить вагомого заробітку на користь «доброго дядька», коли цим шматком можна було прекрасно користуватися самому і навіть допомагати родині, не хотілося.

І «мужики» встали на диби. Суворі «законники» – теж.

«Мужицькі війни» були, мабуть, не менше кривавими, аніж «суча». Але – більш швидкоплинними.

Розстановка сил і результат визначилися дуже швидко. «Злодійський» світ занадто поступався в чисельності світу «мужицько-фраєрському». Повторилася історія з «жигансько-уркаганською» різаниною 1920–1930-их років – але з точністю до навпаки. Нагадаємо: в середині 1950-их роботяги-арештанти

становили в лагерному світі переважну більшість, оскільки чимало «зłodіїв» пішло на волю за амністією.

До того ж на цей раз начальство знову виступило проти «зłodіїв», використовуючи загальне невдоволення ув'язнених. Старі працівники системи виконання покарань і зараз не приховують того факту, що вони всіляко підтримували «мужиків» в боротьбі проти «зłodіїв» і прямо «підказували» їм образ дій.

«Мужицькі» виступи широким фронтом пройшли по всьому ГУЛАГу.

Інакше й бути не могло. У таборах того часу склалося дивне, парадоксальне становище. За старою, виробленою здавна звичкою, зеківську масу гнали на всі «великі будівництва». При цьому, використовуючи арештантів на важких, трудомістких, шкідливих роботах, їм тепер платили непогану зарплату (навіть беручи до уваги занижені норми, відрахування за утримання, а також «хазяйську половину» – тобто утримання 50 % заробітку на користь держави), яку ув'язнені використовували абсолютно вільно, як їм заманеться! Це при тому, що на волі простим роботягам жилося куди більш тяжко, особливо з огляду на непрості умови післявоєнного напівголодного побуту.

У 1950-ті, в результаті змін і послаблень режиму (на які влада пішла в результаті арештантських бунтів), переваги таборів перед волею стали очевидними для багатьох ув'язнених. Виходило, що «зłodії», насаджуючи свої «закони», часто вже мали справу не з людьми, обділеними долею, зламаними «системою», жорстоко покараними державою. Вони здійснювали замах на щасливу долю справжнього мужика – того, кого вони зневажливо називали «на час взятий від сохи». Мужик цей, активно працюючи в таборі, міг не тільки непогано жити всередині «зони» – він мав можливість і відкласти непогані гроші на майбутнє, вільне життя і ділитися ні з ким не бажав. А в разі нерозуміння цієї простої життєвої позиції він міг дохідливо роз'яснити її як «законникам», так і «сукам». Десь доходило до кривавої «м'ясні», десь «урку», який зарвався, просто «пускали під пилораму»²⁸.

---

²⁸ Жигулин А. В. Цит. праця. – С. 154.

У кривавій боротьбі проти привілеїв «злочинського братства» «мужики», не без допомоги держави, здобули несподівану перемогу.

Це призвело до того, що «законники» змушені були зважати на невеселі реалії, що склалися в місцях позбавлення волі. «Мужицькій» перемозі та антизлочинній кампанії КПРС необхідно було щось протиставити, щоб «братство» «злочинців в законі» не тільки утримало, але й зміцнило владу і в «зонах», і на волі.

Ідеологом таких змін став А. Черкасов – «злочинців в законі» на прізвисько Черкас, який належав до нового покоління «законних злочинців», багато хто з яких пройшли обряд «хрещення» на початку 1960-их у Володимирській тюрмі суворого режиму. З кінця 1950-их років Володимирка вважалася однією з найстрашніших в'язниць Радянського Союзу: вона була призначена для особливо небезпечних рецидивістів.

«Злочинцем» Черкас став в досить зрілому віці. І вже при «коронації» свідомо порушив «кодекс честі» «законника». Він приховав, що під час II Світової війни був нагороджений за хоробрість і мужність двома орденами Слави. Зрозуміло, для «злочинця» це – незмивна пляма в біографії.

Анатолій Черкасов запропонував внести декілька серйозних змін в «злочинські закони». Перш за все, скасувати обов'язкове правило, згідно з яким «чесний злочинець» зобов'язаний був довго не затримуватися на свободі і раз на кілька років побувати за ґратами.

Однак в умовах, коли місця позбавлення волі стали представляти для «злочинців» особливу небезпеку, коли великою була ймовірність занадто надовго там затриматися, а то і зовсім не повернутися живим, – в таких умовах вимога йти самому на заклання до «ментів» було, фактично, самогубством. Навпаки, заявляв Черкас, необхідно зберегти «еліту» «злочинського братства», щоб зміцнювати вплив «законників» в кримінальній спільноті і, звичайно, в місцях позбавлення волі. Але в «зонах» розумніше проводити свою політику переважно через «положенців» і «смотрящих» – довірених осіб «злочинського світу» з числа особливо авторитетних «шахраїв» (найвища «масть» в злочинному світі, йде

відразу за «злодієм»; до середині 1970-их їх стали називати також «козирні фраєри»).

Звідси впливала наступна ідея Черкаса. Оскільки влада посилила каральну політику щодо злочинців, він запропонував в основному «бомбити» тих «клієнтів», які не стануть звертатися за допомогою до правоохоронних органів. Тобто тих, у кого, як то кажуть, рильце в пушку – перш за все підпільних підприємців – «цеховиків», наркоділків і навіть сутенерів (цікаво, що самим «злодіям» вважалося «западло» заробляти гроші на торгівлі послугами «жриць кохання»). При цьому дотримуючись «справедливості», тобто не доводячи людей до відчаю, коли вони можуть кинутися шукати захисту у міліції, не дивлячись на загрозу своїй свободі. Іншими словами, «ідеолог» пропонував займатися звичайним рекетом, змушуючи новоявлених «підпільних мільйонерів» ділитися «по-чесному» несправедливо нажитим добром.

Нарешті, особливу значимість в нових умовах набувала третя ідея Черкаса. Раз «менти» намагаються зламати «злодіїв» за допомогою підписок, вимагаючи письмової відмови від злочинної діяльності, застосовуючи для цього фізичний вплив і прагнучи розчавити непокірних, – найрозумніше йти їм назустріч і давати такі підписки. Адже ще в старому «законі» існувала норма про те, що слово, дане «фрасрові» або «менту», нічого не варто. «Законник» навіть звільнявся від почуття вдячності до якого-небудь «штемпу», нехай той і зробив йому велику послугу (аж до порятунку життя). Тут набирала чинності «елітна мораль», характерна для різноманітніших етапів людської історії: рабовласник – раб, лицар – селянин, поміщик – кріпак. Але найбільш яскраво ця норма закріпилася в фашистському вченні про «надлюдину» (Uebersch) і «недолюдей» (Untersch). Норми моралі обов'язкові для «надлюдини» лише тоді, коли вони стосуються іншої «надлюдини». «Недолюдина» випадає з цього кола. Так і «злодій в законі»: ніяка «підписка» не може знищити його звання, якщо вона дана «менту» під загрозою насильства.

На завершення Черкас запропонував використовувати в своїх цілях високопоставлених чиновників і навіть працівників правоохоронних органів, купуючи їхні послуги і забезпечуючи цим собі надійне прикриття – «кришу».

На початку 1970-их років в Києві на численній «сходці» «злочинів в законі» всі ці зміни були зведені в норму «закону». Цей «представницький форум» відкривав чергову главу в розвитку «злочинського руху» – народження «нових злочинів», з новими принципами, методами керівництва, прийомами боротьби проти недругів, життєвим укладом і «мораллю».

Весь період 1970-их років в кримінальному світі проходить під знаком впевненого відродження і зміцнення влади й ідеології «злочинів в законі». Нова тактика приносить свої результати. Завдяки «обжималовці» підпільних бізнесменів і їм подібних злочинців наповнюються «общак». «Законники» благополучно гуляють на свободі і здійснюють «ідейне» керівництво кримінальним і арештантських співтовариством Радянського Союзу, при цьому в жодному разі не піддаючи себе ризику.

Щоправда, спочатку кримінальне «братство», дотримуючись рекомендацій Черкаса, з такою нестримною енергією кинулося «обжимати ділових», грабувати «підпільних мільйонерів», що останні були змушені здійснити адекватні заходи. «Цеховики» стали обростати охоронцями і власними групами «бойовиків» для захисту своєї безпеки і безпеки свого бізнесу. Запахло дорогою ціною.

І тут «злочини» вдалися до нестандартного кроку: у 1979 р. вони зібрали в Кисловодську представницьку «сходку», на яку вперше в історії «злочинського руху» були запрошені представники протилежної сторони – «цеховики». Після довгих і тривалих обговорень непростого питання про злагоду й взаєморозуміння сторони зрештою постановили: тіньові підприємці зобов'язані виплачувати представникам «цивілізованого рекету» «десятину» – 10 % своїх «лівих» доходів. Кримінальна «криша», зі свого боку, забезпечувала їм захист від «залітних» бандитів і дрібних хуліганів²⁹.

---

²⁹ Сидоров А. Великие битвы уголовного мира. История профессиональной преступности Советской России : в 2 кн. [Электронный ресурс] / Александр Сидоров. – Ростов-на-Дону : МарТ, 1999–1999. – Кн. 2 : 1941–1991 г.г. – 1999. – Режим доступа :

Саме так розпочалася нова ера – ера організованої злочинності або, як її іноді називають, мафії, яка, за словами О. Гурова існувала на трьох рівнях: «На першому, нижчому, – злочинні групи, які виявилися нездатними вийти на щаблі влади... На другому – такі ж групи, але які мають зв'язки з корумпованими службовцями. І, нарешті, на третьому рівні – найсильніші: декілька груп з'єднані в одну, і найсильніший клан керує іншими»³⁰.

Проте в силу ідеологічних причин організована злочинність перебувала поза правоохоронного впливу. Річ у тому, що в СРСР саме «поняття «організована злочинність» взагалі сором'язливо замовчувалось»³¹.

Так, у 1980-их роках не могли знищити Ленінградське злочинне угруповання Сергія Васильєва, яке активно займалося рекетом та шахрайством. Річ у тому, що сам Васильєв ніколи не вчиняв ані нападів, ані шахрайських вчинків – за нього це робили інші. Їхні ролі теж були чітко розписані: «...один б'є, інші вимагають гроші та слідкують за регулярністю їхнього надходження, треті шукають «лохів», четверті «кидають», п'яті перепродують куплені шляхом омани автомобілі»³². Кожне з таких правопорушень окремо навіть далеко не завжди карається в кримінальному порядку. Їхня небезпека в організованості, в єдиній злочинній спрямованості, проте, внаслідок того, що організована злочинність в СРСР – «явище випадкове, позасистемне, а тому тимчасове, мінливе»³³, вона, фактично, ігнорувалася.

Таке ставлення до організованої злочинності врешті-решт призвело до її піднесення протягом 1990-их років на всьому пострадянському просторі.

Таким чином, розвиток злочинності в СРСР пройшов три глобальні етапи:

1. Етап політичного бандитизму або «жиганський» (1920-ті роки).
2. Етап професійної злочинності або «уркаганський» (1930-ті – 1960-ті роки).

<http://nmm-club.me/forum/viewtopic.php?t=907319>.

³⁰ Гуров А. Лев прыгнул! : [интервью с доктором юридических наук Александром Гуровым] / беседовал Юрий Щекочихин // Процессы: Гласность и мафия: противостояние / [сост. Е. Додолев]. – М. : Молодая гвардия, 1989. – С. 12.

³¹ Кислинская Л. Фиаско / Лариса Кислинская // Там само. – С. 105.

³² Милош Л. Игра в наперсток и «боевики» рэкета / Леонид Милош // Там само. – С. 96.

³³ Организованная преступность / под ред. А. И. Долговой и С. В. Дьякова. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 85. – («Проблемы, дискуссии, предложения»).

3. Етап організованої злочинності і корупції або «мафіозний» (з 1970-их років).

В результаті цих трьох етапів склалося досить оригінальне суспільство, яке структуроване і функціонує на основі тих відносин, норм, систем соціального контролю, що суперечать Конституції, закону і створюються лідерами злочинного світу в процесі розвитку кримінальної діяльності та криміналізації різних соціальних структур. Відомий правознавець А. Долгова назвала це суспільство «кримінальним»³⁴.

Ззовні воно нагадує суспільство громадянське. Проте, внаслідок того, що для громадянського суспільства характерними є «свобода та ініціативність особистості, що спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди для його загальних інтересів»³⁵, злочинність, фактично, є нічим іншим, як сурогатною формою громадянського суспільства, яка змогла скластися лише в умовах активної «тоталітаризації» держави.

---

³⁴ Долгова А. И. Преступность, её организованность и криминальное общество / А. И. Долгова. – М. : Российская криминологическая ассоциация. 2003. – С. 361.

³⁵ Колодій А. Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою / А. Колодій // Право України. – 2014. – № 4. – С. 12.